

СЕЛЯНИН-СТЕПОВИК ТА РІЧКОВА СТИХІЯ ДНІПРА: за матеріалами історико-етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького

Сергій Білівненко

УДК 323.3:63-051(282.247.32):908(477.64)

У статті розглянуто процеси повсякденного життя мешканців придніпровських сіл Південної України. Виокремлено різні аспекти життєдіяльності: дитячі ігри, рибальство, тваринництво, городництво, бджільництво.

Ключові слова: повсякденність, Дніпро, річка, риба, город.

В статье рассматриваются процессы повседневной жизни жителей приднепровских сел Южной Украины. Выделяются разные аспекты жизнедеятельности: детские игры, рыболовство, животноводство, огородничество, пчеловодство.

Ключевые слова: повседневность, Днепр, речка, рыба, огород.

The article deals with the processes of everyday life of villages residents in South-Dnipro Ukraine. Distinguished are different aspects of life activities: children's games, fishing, animal husbandry, vegetable growing, apiculture.

Keywords: everyday life, the Dnipro, river, fish, vegetable garden.

Упродовж 2000–2017 років Запорізьке наукове товариство імені Якова Новицького провело цілий ряд комплексних етнографічно-історичних експедицій з дослідження Степової України. Ініціатором такої експедиційної діяльності став перший Голова правління Товариства, доктор історичних наук, професор А. В. Бойко. З одного боку, потрібно було зібрати матеріали з усної історії, з другого – виявити етнографічні особливості регіону. Більшість експедицій здійснено на теренах Наддніпрянщини, хоча це й закономірно, адже значна територія Степової України належить саме до басейну найпотужнішої річкової артерії України.

Відстань від Дніпра до населених пунктів була різною, проте вплив на населення відчувався навіть за багато кілометрів від нього. Дніпро був одночасно годувальником, працедавцем, постачальником, а також небезпекою, що могла загрожувати майну й навіть життю.

З Дніпром було тісно пов'язане життя прибережного селянства. Навіть жартівливе обґрунтування народження дитини приписували водній стихії. Скажімо, Галина Федосіївна Волошина, 1926 р. н., яка мешкає в с. Волоське,

розповіла, що не могла зрозуміти, звідки в неї з'явилася сестричка. Її бабуся, будучи напідпитку, жартувала, що дитину піймали на воді: Галина Федосіївна згадувала: «А жили коло Дніпра. Приходю із школи, а вона лежить малесенька така дівчинка і кликає. А льод надворі, це декабрь. А я кажу: “Шо воно таке там?”», а баба п'яна така: “Галинко, ми ж тобі піймали он там сестричку”. – “Де Ви піймали?”. – “Та осьь як льод ішов, і вона плавала”. – “Вона ще досі не обсохла. Шо ж Ви її на холоді відтіть поклали?”. Для дитини, що виросла на Дніпрі й бачила, як ним завжди несло багато всякої всячини, нічого дивного не було в тому, що й сестричку їй принесла вода [1].

Дитинство малюків також проходило на березі Дніпра. Відсутність іграшок та уваги дорослих компенсувалася іграми на воді й на березі. Семантичного розділення берега й мілководдя не було. Усе називали одним терміном – «берег», що характерно для Степової та Центральної України.

Рибальський промисел опанували всі члени родин прибережних селян. Марія Михайлівна Нечет, 1908 р. н. [9], мешканка с. Скельки Василівського району Запорізької

області розповіла, що з дитинства допомагала батькові-рибалці. Він рибалив ятерями й клітями. Основними промисловими видами риби в той період були карасі, лини та щуки. Рибу обробляли двома способами: або сушили в печі, або солили й потім «коринили» (в'ялили). Сушили в печі зазвичай малу рибу — лінів і карасів. Щук, як рибу більшу й ціннішу, в'ялили. Линам перед сушінням тільки відрізували голови. Оброблену рибу зберігали в ятерах, які, наповнивши сушеною та в'яленою рибою, на зиму піднімали на горище, де або просто складали, або підвішували до бантини. Рибу споживали в основному під час постів; із сушеної риби варили борщ, а в'ялених щук подавали до столу на вечерю, одночасно із чаюванням. Споживання просоленої сухої риби викликало спрагу, тому й ставили самовар.

Діти ловили рибу примітивним способом — корзинами. Вони збиралися невеликою ватагою (зазвичай сусіди), брали плетені корзини та й прямували до плавневих озер. У літній період води в таких озерцях було небагато, діти просто накривали рибу корзиною й витягали щоразу дві-три рибини (карасі, лини) у відро. Є свідчення, що наловити риби можна було просто штанами: «А риба, я ще помню. Ой, Боже мій. Це лінивий тільки не хотів, а то так штани скинув куди тільки пішов — риби набрав» [4]. Старожили с. Скельки Василівського району Запорізької області розповідали, що в таких озерах було дуже багато риби, причому в кожному озерці (Горобець, Вершина, Кінська), попри його забрудненість, така риба теж водилася. Тому кожен дорослий мешканець Скельок мав риболовні снасті й займався рибальським промислом. Рибалили й на Дніпровських лиманах (у районі Скельок — Малий, Великий, Дурний, Йосип) [7].

З правого берега Дніпра рибалок теж було багато, проте, як згадують жителі с. Вищетарасівки Нікопольського району Дніпропетровської області, рибалки в дореволюційний період були останніми бідняками на селі. Риби можна було наловити чимало, але продавали її за досить низькою ціною [3].

У Дніпрі ловили як велику рибу (щук, лінів, сомів), так і дрібну, яку дід-рибалка возив на возі по Вищетарасівці й продавав жінкам. Мірилом продажу була «шупка» — металевий ківш, у який можна було покласти 6—7 кг риби. Ось така «шупка» коштувала п'ять копійок. Рибалка кричав на всю вулицю: «Баби, риби! Баби, риби!». Господині підходили до воза й купували рибу. За переказами, одяг чоловіка був зазвичай дуже брудним, «засмальцьованим», з риб'ячою лускою та слизом. Загалом робота рибалки вважалася досить тяжкою й невдячною. Ситуація змінилася після Другої світової війни, коли рибалки стали привілейованою частиною сільської громади.

Житель с. Волоське Дніпропетровського району Дніпропетровської області Яків Гуристримба детальніше характеризує рибальський промисел на Дніпрі, адже займався риболовлю професійно [8]. Рибний промисел був власністю держави, тому вона досить часто давала його на відкуп або (з другої половини XIX ст.) в оренду. Знаряддя для ловлі риби були трьох видів: пастки, сіті та гачки. Найпоширенішим із них, як і за порогами, був виплетений з лози «кошіль», завдовжки близько одного метра. У самій корзині розміщували приманку; це зазвичай були нутрощі великої обробленої риби або дрібна риба. Корзина мала один отвір, краї якого загинали досередини, щоб риба не виходила з пастки. Кимлачі були симбіозом плетеної лозової пастки й сіті, якою покривався верх цього засобу, який тепер не потрібно було діставати повністю із води. Достатньо було лише підняти сіть і вибрати рибу [8].

До пристроїв сітьового типу належить ятір, що ним ловили рибу на мілководді. Рибалки його також виплітали самотужки. Зазвичай вони робили це взимку, коли було більше вільного часу. Тоді ж плели «сітки-плутанки» («путанки»). Таку сіть робили неоднорідною: розмір вічка змінювався від краю досередини, від дрібного міцного вічка до відносно великого (0,5 — 6 см). Сітки «сипали» (викидали) в ріку зі «стебел» — двох

дошок, що виходили за обидва борта човна. Коли Дніпро вкривався кригою, у річкове дно забивали жердини, між якими рибалки розміщували сітку з крилами. Потім на міцно встановлені великі жердини чіпляли на петлях з лози менші («хохлі»), що їх застосовували як важелі для підйому сітки. Риба, яка плила за течією, потрапляла до цього невода, а потім один раз на добу її вибирали [8].

Засоби гачкового типу називали «переметами». Це довгі саморобні шнури, до яких на відстані 1,5 м один від одного прив'язували тонкі ниточки («поводки») з гачками, на які чіпляли наживку. Для вилову коропа чи ляща на гачки насаджували коника, хлібного жука, капустянку; сома ловили на дрібну живу рибу (бички, верховодки), п'явки або деруни; минів ловили, чіпляючи на гачки річкову тюльку. Я. Гуристримба розповів про рибу під назвою «марина» (марена дніпровська, сімейство коропових), яка після затоплення порогів Дніпровським водосховищем в цих краях зникла. За свідченням того-таки респондента, «марина» могла важити 3–10 кг, особливо смакувала в ющі, хоча приготування її вимагало певної майстерності: недоварена, вона могла викликати сильне харчове отруєння [8].

Дані, наведені Я. Гуристримбою, показують тяглість рибальського промислу від часів існування Запорозької Січі, особливо від посткозацького періоду XIX ст. Можемо порівняти свідчення рибалки XX ст. з матеріалами, що їх наприкінці XIX ст. зібрав етнограф Павло Рябков, наукову спадщину якого досліджувала кіровоградський історик Тетяна Вікторівна Печериця [10].

Плавні були багаті на дичину і птахів. На них полювали з мисливської рушниці, як, наприклад, житель Скельок Омелян Павлович Грінченко, за професією тесля, або за певних природних умов навіть збирали вручну: «А здорові такі гуси. Та вони прудкі такі до себе не підпускають. А от уже осінню буває так, що упаде дощ і заморозок. А для їх це вже все, вона не підлетить, так по льоду ходить, збираєш ото ті дровини» [7].

Притоки Дніпра в плавнях були складником повсякденного життя прибережного життя селянства: із них брали воду для господарських потреб, прали одяг та домоткані доріжки.

Жителі Вищитарасівки вчилися плавати на річках Назора і Тарас, остання, імовірно, була просто Дніпровою протокою.

У плавнях також випасали худобу. За спогадами прибережних селян, переважно велику рогату та овець [11; 2]. Худоба паслася на невеликих хутірках, які під час повеней заливало. Тоді її заганяли на підвищення, господарі копали землянки або майстрували курені й чекали, коли рівень води знизиться. Годували верболозом, що його спеціально заготовляли заздалегідь. Важливим було вирощування овець, яких тримали, аби отримати овчину для подальшого виготовлення кожухів і «тулупів». Жителі, наприклад Скельок, чітко розрізняли кожухи й «тулупи». Майстри-чинбарі займалися вичинкою шкіри та виготовленням «тулупів», тоді як для виготовлення козушків вичинені овчини селяни передавали кравчиням, які шили по фігурі «каракульський» козушок — додавали кишені та «обложечки» з лляної фарбованої в чорний колір тканини. Інші стригли овець і збивали (валькували) повсть, а вже з повсті майстрині шили юпки (різновид жакета). Повстяні тканини валькували на спеціальних млинах-сукновальнях, що розміщувалися або на високих кручах, де було достатньо вітряних потоків, або на Дніпрі на наплавних млинах-сукновальнях. Основою такого млина були великі човни, які стояли заякорені на одному місці, але в разі потреби могли змінювати місце розташування. Тканина виходила якісною, не пропускала води, що було особливо цінним в умовах вологого дніпровського клімату.

Житель Вищитарасівки Іван Іванович Кручина у своїх спогадах наводить цікавий спосіб вигодовування свиней: «Свиней, мабуть, із сотні дві вигодовували. То оце беруть поросятко кілограм по 10 і оце, де Прорва [місцевість біля села Вищитарасівка. — С. Б.] селять, а там на-

чинається ожина і така місцевість! Озера там повисихають, ото і розчистять і коритця поставлять, і прямо пускають. Тоді слово «воровать» не знали, до війни не знали, що воно таке. Оце у плавню чи в степу корови будуть ходять, нехай ходять, і нормально. І оце свиней виганяють, понасипали їм там і цілу неділю [тиждень] туди не йдуть. Вони самі там ото знають, що у них тирло. Приїдуть через неділку: дзень-дзень-дзень. Біжать, значить, а вони у озерцях там рибинку [зловили], там медузка. А трави, так це, Боже мой, а свині вони не так траву їдять, як люблять корінці, трухлянь якусь. І оце поїли вони там, на осінь їдуть туди, беруть готових кабанів різати» [4]. Такий спосіб відгодовлі свиней у плавнях фіксують з ХІХ ст., а, можливо, він існував ще й раніше.

Стояли в плавнях і пасіки. Про це згадують жителі обох берегів. За свідченням вищетарасівців, там розміщувалося багато вуликів, що до колективізації належали селянам. Це були примітивні дуплянки. Спочатку потрібно було знищити бджолиний рій, а потім вже качати мед. Іван Кручина розповів, що його заможна бабуся мала близько 170 дуплянок у плавнях, а коли з'явилися рамкові вулики, то вона їх мала близько сорока [4]. Причому бабуся була вдовицею, і сама весь час поралася біля тих дуплянок, а потім вуликів.

Після проведення колективізації вулики у власників забрали й створили колгоспну пасіку. Утім, дехто із пасічників залишився біля своїх бджіл, але вже як член колективного господарства. Мед збирали за допомогою ручної медогонки в дерев'яний посуд, що називався «ліпівка»; вагани (місткістю близько двох літрів) видовбували з липового дерева. Липу для виготовлення посуду зрубували тут же, у плавнях, а потім добре просушували, адже мед має властивість вбирати вологу, тому недостатньо висушені (наповнені медом) діжечки тріскалися, і мед виливався. Хоча за свідченням згаданої нами Марії Нечет, мед ставав таким твердим, що його неможливо було видовбати з липівки. Лише найперший мед, акацієвий, не загусав; його

зберігали окремо й цінували більше. Меду було багато, пасіки стояли майже в кожного господаря, і діти навіть відмовлялися його їсти. Тому дорослі подавали мед в стільниках, нарізали шматками, складали в миску й ставили на стіл. Мед зі стільників діти залюбки висотували, запиваючи чаєм. Вулики були різнотипними, проте встановити, які саме побутували там, на сьогодні не пощастило. Пасічники заготовляли також віск, для чого давили пресом обрізану вошину, отримуючи пресовані круги. Рідину, що вичавлювалася, використовували для виготовлення традиційного алкогольного напою — медовухи [4].

Дніпровські плавні зі значною кількістю дерев, в основному верб та осокорів, слугували своєрідним гімнастичним тренувальним табором для дітвори, яка лазила на дерева драти яйця із гнізд галок та сорок. Ефект від таких вправ був настільки вражаючим, що й через кілька десятиліть лікарі дивувалися із фізичного стану «дітей плавнів» [9]. Плавні були невичерпним джерелом палива для селян. Із прибережних сіл дорослі їздили заготовляти суху деревину для зимового опалення. Діти ж найчастіше збирали сухий хмиз для щоденного розпалювання печі або для опалювання влітку кабиці.

Плавні славилася ягодами: ожиною, чорницями, суницями тощо. Частина ягід споживали свіжими, а частку переробляли на зимові запаси у вигляді варення. Крім того, навесні в плавнях діти рвали молодий рогіз (викорчовували), «рапалки» (не встановлено, яку саме рослину так називають), які тут же споживали, а частину приносили додому [9].

У плавнях дорослі разом з дітьми заготовляли також сіно. Сіножатні ділянки були розподілені між господарями, причому межі сінокісних угідь ніколи не порушувалися. Чоловіки спочатку їхали й скошували сіно, чи вдруге — отаву, а потім із жінками й дітьми сушили (перевертали) сіно, складали в стіжки. Згодом перевозили до основного двору або й залишали в плавнях, щоб потім узимку в разі потреби набрати необхідну кількість сіна для худоби.

Розміщувалися в плавнях і городи, які розбивали на плавневих острівцях. Завдяки значній кількості природного добрива, а саме — мулу, та доступу до води, яку використовували для поливу, збирали досить гарні врожаї. Агрокультура городництва в Дніпровських плавнях поширилася, як і всюди на Півдні України, тому, що там вирощуванням перцю, помідорів та інших овочевих культур займалися поселенці-болгари. Місцеві жителі згадують про болгарина на прізвище (чи прізвисько) Кагавут, який влаштував парники в плавнях, де вирощував розсаду овочевих культур, а також перець, помідори, сині баклажани [4]. Болгари наймали на роботу місцевих українців, тож відбувалося розповсюдження і культур, і техніки обробітку [3].

У всіх прибережних селах, які розміщувалися поряд або вниз від порогів, респонденти розповідали, що до створення системи штучного регулювання Дніпра, тобто гребель і водосховищ, існував один вид діяльності, пов'язаний із лоцманською службою. Ця діяльність полягала у виловлюванні колод від плотів і суден, що не змогли пройти пороги. Для селян невдача лоцмана ставала прибутковою справою, адже так вони отримували якісний будівельний матеріал для спорудження будинків або господарських приміщень чи виготовлення реманенту. Також можна було продати деревину односельцям або перекупникам-лісоторговцям.

У Волоському виловлювання колод стало навіть своєрідним засобом для підтримки гультіпак, які зароблені гроші відразу пропивали.

Місцеві майстри виготовляли човни для власного користування, а потім і для рибальських артілей. У Скельках [7] та Волоському [8] вдалося записати розповіді теслярів про такий промисел. Човни, що вміщували трьох (найбільше — чотирьох) людей, називали «каюками», а більші (для професійного рибальства) називали «пласкодонками», або просто «лодками». Яків Гуристримба деталь-

ніше розповів про виготовлення та класифікацію човнів. Цим питанням присвятив свою статтю М. Мордовскої [8].

Дніпро міг стати й смертельно небезпечним для людей. Так, жителі плавнів, радянські військові, біженці стали жертвами підризу Дніпрогесу в 1941 році. Мешканка Вищетарасівки Варвара Олександрівна Целева згадує про загибель людей, спричинену раптовою повінню: «А як Дніпрогес розбили, багато людей погинуло, і матері з дітками на дереві сиділи; заснула і дитину впустила. Солдатів багато, ми після війни ж, було, по плавнях ходили, а заплава ото, багато находили солдатів і жінок, скотини багато потопилося, баржів багато потопили. В кого були лотки, той їздив розбирати то сахар там, мука» [5].

Однак Дніпро і плавні були рятівними для мешканців прибережних сіл. Майже всі без винятку респонденти наголошували на тому, що в роки Голодоморів завдяки плавням їм вдавалося вижити. Навіть такі віддалені від Дніпра села, як Мар'ївка Запорізького району, змогли, порівняно зі степовими селами, з найменшими втратами пережити голод 1932—1933 та 1946—1947 років. Розповідали, що головним способом порятунку було рибальство на Дніпрі. Через село постійно в напрямку ріки рухалися голодні люди, багатьом з яких не судилося дійти [6].

Загалом проведені експедиції дали змогу чітко визначити роль Дніпра в повсякденному житті прибережного селянства Надпоріжжя та Запоріжжя. Ритм і спосіб життя мешканців наддніпровських сіл був тісно скорегований із циклічними природними процесами, що відбувалися на річці. Упродовж ХХ ст. процес взаємозв'язку селян і річки змінювався, люди дедалі менше використовували його для вирішення щоденних потреб, зникли плавні, утворилися водосховища, що призвело до знищення й перенесення кількох десятків населених пунктів. Проте в колективній історичній пам'яті феномен Дніпра ще зберігає свої головні атрибути: пороги, плавні, рибальство, лоцманство.

1. Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (далі – РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського), ф. 8, оп. 16 [с. Волоське]. Аудіозапис. Волошина Галина Федосіївна, 1926 р. н.
2. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського, ф. 8, оп. 17 [с. Вищетарасівка].
3. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського, ф. 8, оп. 17 [с. Вищетарасівка]. Аудіозапис. Краснодєбська Любов Федорівна, 1955 р. н.
4. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського, ф. 8, оп. 17 [с. Вищетарасівка]. Аудіозапис. Кручина Іван Іванович, 1929 р. н.
5. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського, ф. 8, оп. 17 [с. Вищетарасівка]. Аудіозапис. Целева Варвара Олександрівна, 1931 р. н.
6. РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського, ф. 8, оп. 6 [с. Мар'ївка], спр. 27–45.
7. Грінченко Іван Омелянович, 1913 р. н. // Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 9. – С. 81–92.
8. *Мордовской М. М.* Життя на березі Дніпра. З розмови з Я. О. Гуристримбою (за результатами експедиції 2010 р. до с. Волоського Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.) – Рукопис.
9. Нечет Марія Михайлівна, 1908 р. н. // Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 9. – С. 39–81.
10. *Печериця Т. В.* П. Рябков – дослідник риболовецького промислу Півдня України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів : у 2 ч. – Київ, 2001. – Ч. 1. – С. 335–340.
11. Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – Т. 9.